

HERAUTEN VAN EEN GROOTS VERLEDEN De geschiedvisie van Derde-Wereldleiders

Antoon de Baets

Tussen 1921 en 1945 bracht de latere premier van India, Jawaharlal Nehru, negen jaar door in Britse kerkers. Van die lange verplichte rustperiode maakte hij gebruik om over de geschiedenis van zijn land en van de wereld te lezen en te schrijven. Zo stuurde hij tussen oktober 1930 en augustus 1933 vanuit verschillende gevangenissen bijna tweehonderd brieven over de wereldgeschiedenis aan zijn dochter, Indira Gandhi. De volumineuze bundeling van die brieven in 1934 als *Glimpses of World History*¹ maakte van hem de eerste niet-westerse wereldhistoricus.² Later, in 1946, verscheen een geschiedenis van India van zijn hand.³ Beide werken bieden een fascinerende blik op de titanische worsteling die Nehru als autodidacte historicus voerde om zijn eigen tijd en de plaats van India daarin te begrijpen.

Vrijwel geen andere staatsman in de Derde Wereld heeft een strijd van dergelijke omvang met het verleden van zijn land ondernomen. Dat belet niet dat de rij van Derde-Wereldleiders die aantoonbaar sterk in geschiedenis waren geïnteresseerd, indrukwekkend is. Sommigen genoten een historische opleiding of schreven over geschiedenis,⁴ anderen verwezen veelvuldig naar het verleden in

-
- 1 J. Nehru, *Glimpses of world history, being further letters to his daughter, written in prison, and containing a rambling account of history for young people* (oorspr. 1934-35; Delhi etc. 1989).
 - 2 D. Kopf, 'A look at Nehru's World History from the dark side of modernity', *Journal of World History* 2 (1991) 1, 57.
 - 3 *The discovery of India* (Londen/Calcutta 1946).
 - 4 Een historische opleiding kregen: Juan Domingo Perón (Argentinië), Eric Eustace Williams (Trinidad en Tobago), Jânio Quadros (Brazilië), Leslie Manigat (Haïti), Julius Nyerere (Tanzania), Soekarno (Indonesië). Over de geschiedenis schreven: Atatürk (Mustafa Kemal Pasha), *Nutuk, a speech delivered by M.K. Atatürk 1927* (Istanboel 1963); H. Bourguiba, 'Connaître le passé pour mieux organiser l'avenir', in: Idem, *Discours 1964* (Tunis [1965]); P. Gemayel, *Six thousand years in the service of humanity* (Beiroet 1955); J. Kenyatta, *Facing Mount Kenya: the traditional life of the Gikuyu* (Londen 1938); L. Manigat, *L'Amérique latine au XXe siècle, 1889-1929* (oorspr. 1973; Parijs 1991) en (met J. Heine) *The Caribbean and world politics: cross-currents and cleavages* (New York 1988); Mao Zedong, 'The Chinese Revolution and the Chinese Communist Party' (1939), *Selected Works II* (Peking 1961); J.D. Perón, 'Apuntes de historia militar, parte teórica', in: Perón: *Obras Completas III* Chavez F. e.a. ed. (Buenos Aires 1989); J. Quadros, *História do povo Brasileiro* (São Paulo 1967); Saddam Hoessein, *Hawla kitabat al-ta'rikh* (Over het schrijven van geschiedenis) (Bagdad 1979); Soekarno, *Indonesië klaagt aan! Pleitrede voor den Landraad te Bandoeng op 2 december 1930* (Amsterdam 1931) en idem, *Mentjapai Indonesia Merdeka* (Naar een vrij Indonesië) B.B. Hering ed. (oorspr. 1933; Queensland 1978); E.E. Williams, *Capitalism and*

hun toespraken of daden. En monarchen als de *negus* of de *sjah* lieten hun afstamming tot in de nevelen der tijd teruggaan.

Er is nauwelijks een leider te vinden die niet op een of andere manier een beroep op het verleden deed, of minstens het gebruik ervan in de gewenste richting stuwde of gedoogde. Waarom en hoe deden ze dat? Welke versie van het verleden spoorde met hun eigenbelang en inspireerde de bevolking tot zelfvertrouwen? Werd die officieel gepropageerde versie aanvaard of betwist? Mijn betoog wil een overzicht geven van de kansen en problemen waarmee de Derde-Wereldleiders werden geconfronteerd in hun omgang met het verleden.

Identiteit en legitimatie

Elke gemeenschap is onophoudelijk op zoek naar een *identiteit* die bij haar past, en eenieder die deze gemeenschap op haar pad wenst te gidsen, moet zichzelf op een overtuigende wijze als leider zien te *legitimeren*. Beide opgaven worden in de ideologie van de leider verstrengeld. Hij vult de collectieve identiteit namelijk in op een manier die van zijn persoon de uitgelezen vertegenwoordiger van de gemeenschap maakt. Deze ideologische operatie is ondenkbaar zonder beroep op het verleden.⁵ Aan de ene kant vergt de identiteitsqueeste altijd een antwoord op de vraag 'waar komen wij vandaan'. Elke gemeenschap heeft behoefte aan een samenhangend verleden en een gevoel van continuïteit om psychologisch te overleven. Aan de andere kant noopt de legitimatiedwang de leider tot de zorg voor een acceptabele biografie. Daarmee biedt de ideologie een uitleg voor de aanspraken van volk en leider, maar dat is niet voldoende, ze moet ook mobiliseren. De inhoud die de leider aan de collectieve identiteit en de persoonlijke legitimatie geeft, kan immers onophoudelijk door anderen worden betwist, en daarom is hij gedwongen niet alleen het verleden onder ogen te zien maar ook om het gebruik ervan te optimaliseren. Daartoe bestaat ruime gelegenheid want het verleden bevat een groot fonds van inzetbare voorbeelden, en bovendien is de gedachte dat ouderdom status genereert, populair: wat oud is, is respectabel.⁶ En aangezien de gemeenschap niet alleen behoefte heeft aan continuïteit, maar evenzeer aan uniciteit en zelfrespect, en de leider niet alleen aan een acceptabele biografie maar ook aan gezaghebbende voorgangers, wordt voortdurend dankbaar uit de geschiedenis geput.

slavery (Chapel Hill 1944), *History of the people of Trinidad and Tobago* (New York 1962), *From Columbus to Castro: the history of the Caribbean 1492-1969* (Londen 1971). Te noteren vallen ook: F. Castro, *La historia me absolverá* (La Habana 1971/2). Pahlavi M.R. (sjah), *Answer to history* (New York 1980). Met dank aan de auteurs in dit themanummer en de studenten die deelnamen aan het college 'De geschiedvisie van Derde-Wereldleiders'.

- 5 Identiteit en legitimatie enerzijds en het beroep op het verleden anderzijds zijn uiteraard niet elkaars voldoende voorwaarde: voor identificatie en legitimatie zijn, onder meer, ook een analyse van het heden en een toekomstperspectief noodzakelijk, aan het beroep op het verleden kunnen andere motieven dan identificatie en legitimatie ten grondslag liggen.
- 6 J. Vansina, *Oral tradition as history* (oorspr. 1985; Londen 1988) 177, ook 130.

Nation-building in de periferie

Deze problematiek vindt meestal haar beslag binnen de nationale staat. De gedachte van de nationale staat ontstond in het westen in de achttiende eeuw, maar was nieuw in de meeste gebieden die het politiek of economisch domineerde. Na de lange periode van westerse overheersing kwam in de Derde Wereld echter een elite aan de macht die min of meer vertrouwd was geraakt met deze westerse ideeën.⁷ Dit leidde tot de paradox dat de overheersing van het westen werd afgeschud, maar tegelijk het westerse model van de nationale staat - al dan niet opgedrongen - werd overgenomen. In de nieuwe staat die na de onafhankelijkheid moest worden opgebouwd, werd *collectieve* identiteit geherdefinieerd als *nationale* identiteit en legitimatie van *leiderschap* als legitimatie van *staatsmacht*. Het noodzakelijk historisch substraat voor dit project lag echter niet voor het grijpen. Tijdens het imperiale tijdvak bestond de officiële visie er immers juist uit dat de onderworpen volkeren geen geschiedenis bezaten en vóór de komst van de blanken in een toestand van chaos, barbarij, armoede en stagnatie waren gedompeld. De inheemsen zouden slechts de status van historiciteit hebben verworven door de komst van de blanken.⁸ De oude historiografische traditie die in sommige Aziatische landen had bestaan, werd door de Europeaan genegeerd. Zeker, vele westerse historici deelden dit officiële beeld van de *white man's burden* niet,⁹ en als de oogmerken van de kolonisator ermee gediend waren, werd het ook bijgesteld. Het zorgde echter wel voor een diepe identiteitscrisis bij de onderworpenen. Elk gevoel van eenheid en trots werd immers ontmoedigd. In de laatste fase vóór de onafhankelijkheid, toen het verzet tegen de overheersing was losgebarsten, had men slechts een begin van rectificatie kunnen maken. Toen de lang gesloten vensters van het huis werden opengegooid en de zon in de kamers ging schijnen, troffen de Derde-Wereldleiders een gehavend historisch besef bij hun burgers aan.

Een nieuwe lente voor het historisch besef

Geruime tijd al hebben historici zich het hoofd gebroken om de omstandigheden te verklaren waaronder het historisch besef wordt gestimuleerd: repressie en vernedering, crisis en discontinuïteit, nederlagen, ontworteling en pas verworven vrijheid blijken begunstigende parameters voor opflakkerend historisch besef te

7 De volgende beschrijving slaat allereerst op de ex-kolonies in Azië en Afrika, maar gaat voor alle essentiële aspecten ook op voor Latijns-Amerika (gedekoloniseerd in de negentiende eeuw) en de niet-koloniale gebieden van de Derde Wereld.

8 A. Memmi, *Portrait du colonisé, précédé du portrait du colonisateur* (oorspr. 1957; Parijs 1973) 121-124, 131-134. Tekenend voor deze imperiale visie was bijvoorbeeld de *Hamitische hypothese*, die elk historisch proces in Afrika toeschreef aan uit de Kaukasus geïmmigreerde zwervers.

9 B. Lewis, 'Other people's history', *American Scholar* 1990: 401-402.

zijn.¹⁰ Al deze factoren waren overvloedig aanwezig in de Derde Wereld na de dekolonisatie. De historiciteit werd herontdekt, het oude koloniale geschiedbeeld verworpen, de banden met het gecensureerde verleden hersteld: de dekolonisatie van de geschiedenis was begonnen. Daar was haast mee gemoeid, want de verantwoording van het bestaansrecht van de jonge staten was in het geding.

In de roes en het historisch vacuum na de onafhankelijkheid werd een nieuwe lezing van het verleden gemaakt die tegemoet kwam aan de doeleinden, onzekerheden en wanen van de dag.¹¹ Relevante historische feiten werden geselecteerd en verwerkt in een officiële, sluitende versie van het verleden die vervolgens werd gepropageerd. Waar het kon, deed men de waarheid (voorzover bekend) geen geweld aan, waar het moest, schroomde men niet de geschiedenis te verfraaien of te verzinnen, en feiten die deze versie weerspraken of niet ondersteunden, te verzwijgen of te censureren.¹² Marc Bloch noemde het tijdvak van de Romantiek mythomaan, omdat het verleden toen zodanig werd vereerd dat het op den duur werd verzonnen.¹³ Hetzelfde zou men kunnen zeggen van het nationalistisch tijdvak waarin de Derde Wereld verkeerde. Mystificatie van de geschiedenis was courant en vormde vaak het koninginnestuk van de officiële visie. Enerzijds werden oude tradities geherinterpreteerd en nieuwe uitgevonden.¹⁴ Anderzijds werd de massale overname van westerse waarden en instellingen wel aanvaardbaar gemaakt door de bewering - soms terecht, soms niet - dat ze eigenlijk vroeger al in de eigen cultuur voorkwamen en vervolgens aan het westen

-
- 10 M. Bloch, *Pleidooi voor de geschiedenis of geschiedenis als ambacht* (oorspr. Fr. 1949, Nijmegen 1989) 90-91; P. Burke, 'History as social memory', in: T. Butler ed., *Memory: history, culture and the mind* (Oxford 1989) 105-106; S. Leys, 'L'attitude des Chinois à l'égard du passé' (oorspr. 1987), in: Idem, *L'humeur, l'honneur, l'horreur: essais sur la culture et la politique chinoises* (Parijs 1991) 20-22; A. de Baets, 'Het verleden als palimpsest: over geschiedenis, macht en vrijheid', in: *Palimpsest, de geschiedenis geschrapt* (Groningen 1991) 17-18.
- 11 De basiswerken over de politisering van deze nieuwe, nationalistische geschiedenis zijn: D.C. Gordon, *Self-determination and history in the Third World* (Princeton 1971) en B. Lewis, *History remembered, recovered, invented* (oorspr. 1975; New York 1987). Raadpleeg ook: V. Monteil, 'La décolonisation de l'histoire', *Preuves* 1962, Dec.: 3-12; J. Chesneaux, 'La réanimation du passé traditionnel chez les jeunes nations d'Asie et d'Afrique' (1962), in: J. Berque en J.-P. Charnay ed., *De l'impérialisme à la décolonisation* (Parijs 1965) 301-311; J. Lacouture en J. Baumier, 'L'opium du passé', in: Idem, *Le poids du tiers-monde: un milliard d'hommes* (Parijs 1962) 227-240; Th. Schieder, 'The role of historical consciousness in historical action', *History and Theory* 17(1978), 4 (suppl. 17) 1-18; M. Ferro, *Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier* (Parijs 1981); Idem, *L'histoire sous surveillance: science et conscience de l'histoire* (Parijs 1985); 'History and policymaking', in: S. Vaughn ed., *The vital past: writings on the uses of history* (Athens 1985) 331-382; R. Ross, 'The politics of tradition in Africa', *Groniek*, 122, sept. 1993, 46-55.
- 12 Zie Ferro, *L'histoire sous surveillance*, 52-60, voor een 'typologie van stiltes', en A. de Baets, 'Het verleden als palimpsest', 4-24.
- 13 Bloch, *Pleidooi*, 106-107, ook 209.
- 14 Vergelijk met E. Hobsbawm, 'Introduction: inventing traditions', in: E. Hobsbawm en T. Ranger ed., *The invention of tradition* (Cambridge 1983) 1-14. De bijdrage van Ranger, 'The invention of tradition in colonial Africa', 211-262, laat overigens zien dat ook de kolonisator (stam-)tradities verzon.

waren uitgeleend, of, sterker nog, door de westerse cultuur te reduceren tot een tak van de eigen cultuur.¹⁵ Het is niet verwonderlijk dat deze illusie van perfectie af en toe leidde tot aberraties. Vooral in het Turkije van Atatürk (ontstaan na de val van het Ottomaanse rijk en op zijn manier een dekolonisatiegeval) en het Ghana van Nkrumah circuleerden wilde fabulaties: alle mensen zouden afstammen van de Turken, de Ghanezen zouden aan de wieg hebben gestaan van talrijke ontdekkingen, zoals het alfabet en de stoommachine.¹⁶

De wapens van de propaganda

De greep van de overheid op de jonge historiografie was groot. Het nationalistische streven overschaduwde de agenda van de historici. Het feit dat het prominente werk van vele westerse historici in de negentiende en twintigste eeuw had bijgedragen tot het herontdekken van de vergeten inheemse geschiedenissen, was niet altijd makkelijk te verteren, maar diende niettemin als grondstof voor de nieuwe geschiedschrijving.¹⁷ Er werd een begin gemaakt met de vorming van collecties voor archieven, bibliotheken en musea. Soms moest er materiaal bij de vroegere metropolen worden gevorderd. Het kwam voor, al was dat zeldzamer, dat de materiële overblijfselen van het collectief geheugen in een drang naar *tabula rasa* werden gezuiverd.¹⁸ De archeologie kwam in dienst van de liefde voor het grondgebied. Deze maatregelen op het terrein van het geschiedbedrijf volstonden echter niet. Welhaast belangrijker was de sector van de historische popularisatie¹⁹ die met haar tentakels de gehele maatschappij bereikte. Andere *lieux de mémoire*²⁰ konden in landen met een sterke ongeletterdheid evenmin uit het oog worden verloren. Het begon al met de naamgeving van de nieuwe landen: soms greep men terug naar het verre verleden (Mali, Ghana, Benin, Zimbabwe, Vietnam, Mexico), soms verzoende men zich met de koloniale tijd (Colombia, Filippijnen), en ook bij niet-koloniale landen lag de keuze gevoelig (Iran, Thailand). Nationale symbolen als de hoofdstad, de vlag, het staatswapen, de volkshymne, de nationale feestdag; standbeelden, folklore, souvenirs; officiële

15 Gordon, *Self-determination*, passim; Lewis, *History invented*, 66-67, 76.

16 Voor Turkije: Gordon, *Self-determination*, 89-97; voor Ghana: Idem, 110 en J. Plumb, *The death of the past* (Londen etc. 1969) 90-91. Het westen ontsnapte overigens evenmin aan deze neiging: van bijdragen uit andere culturen werden de herkomst en het bijdragekarakter vaak vergeten, of van die bijdragen werd geloofd dat ze pas in westerse handen vervolmaking vonden. Soms eigende men zich zelfs de prestaties van niet-westerse culturen toe (zie noot 8).

17 Lewis, *History remembered*, passim.

18 Gordon, *Self-determination*, 63-64 (voor Egypte in 1952); *Information, freedom and censorship: the Article 19 world report 1991* (Londen 1991) 360 (voor Iran in 1979).

19 Het gaat hier om geschiedenisonderwijs, geschiedenisleerboeken, historische romans, historische strips, radio- en televisieuitzendingen over geschiedenis etc.

20 P. Nora ed., *Les lieux de mémoire* (7 delen; Parijs 1984-1993).

ceremonies en staatsieportretten:²¹ alles kon dienen om het gewenste verleden te ritualiseren en, soms, te sacraliseren.

De continuïteit gegrondvest

Elke gemeenschap toetste zich aan de waarden die de collectieve identiteit ondersteunden: eenheid, uniciteit, vrijheid en welvaart. Van deze waarden moest de historische dimensie worden opgespoord om de nationale staat zijn natuurlijk aanschijn te geven. De eerste, onontkoombare vraag was: hoe oud is onze gemeenschap, waar en wanneer begint ons verleden? Op deze vraag kwamen drie verschillende antwoorden: de gemeenschap kwam tot stand óf voor, óf door, óf in verzet tegen de westerse overheersing. Essentieel was dat het heden werd gekoppeld aan een *gewenste* historische fase, maar hoe langer ze had geduurd, des te glorieuzer was het erfgenaamschap. Duur en ouderdom verstevigden de claim dat het land altijd had bestaan en altijd zou bestaan; ze versterkten het gevoel van uniciteit en het besef van een historische missie. Er werd, kortom, gezocht naar een macrohistorische *continuïteit*, en waar die niet bestond, werd ze wel eens verzonnen.²² Daarnaast was een ander thema bepalend: dat van de *breuk* in de continuïteit. Dit thema drong namelijk een periodisering van de geschiedenis in minstens drie perioden op: een gouden tijdperk, een zwarte periode die geheel of gedeeltelijk samenviel met de westerse overheersing, en de renaissance van de eigen tijd.

De donkere perioden van de geschiedenis

Het gouden tijdperk werd meestal gesitueerd rond de oorsprong van de geschiedenis van de gemeenschap en in de perioden van bloei die ze later doormaakte. Door het idee van dat gulden verleden van vrijheid en welvaart heen schemerde de nostalgie naar vervlogen zuiverheid en solidariteit. Een vast cliché in sommige landen was dat van de bakermat: Afrika kon zich er op beroepen de wieg van de mensheid te zijn, Egypte, Turkije of Irak riepen zich uit als bakermat van de beschaving. De glorie van de oude culturen werd gecontrasteerd met de barbarij van het toenmalige Europa, dat slechts door massale infusie van niet-westerse wijsheden op de weg van de beschaving kon worden geholpen.

Maar de glorie van weleer was vergaan en riep een ander, ditmaal pijnlijk, contrast op: dat met de ellende en de armoede van de eigen tijd. In het antwoord op de kwellende vraag wanneer en waarom het fout was gegaan, moest een Zwarte Periode worden gepostuleerd. De onzekere termen van die donkere periode

21 Voor foto's, zie: A. Jaubert, *Le commissariat aux archives: les photos qui falsifient l'histoire* (Parijs 1986).

22 Het gevolg was dat bepaalde perioden van het verleden werden ondergeschoven of uitgerekt. Vergelijk D. Henige, *The chronology of oral tradition* (Oxford 1974) 17-70.

konden niet uit de weg worden gegaan: bestond ze enkel uit het tijdvak van de westerse overheersing of was ze al eerder begonnen? In dit belangrijke historische debat werd een balans gemaakt van de prekoloniale en koloniale episoden. Een batterij van vragen werd afgevuurd.

Kon er continuïteit bestaan met een prekoloniale fase, als de volkeren die toen leefden waren uitgemoord of uitgestorven; bestond de rijke harmonie van het gouden tijdperk wel; was het politieke systeem van de *chef*, de stamoudsten of de consensus democratisch of dictatoriaal; was het ontbreken (in vele gebieden) van staatsstructuren een symptoom van chaos of juist van lokale autonomie; was het nomadisme van weleer een teken van achterlijkheid of van vrijheid; wees het leven dicht bij de natuur op een vroeg ecologisch bewustzijn of op onderworpenheid aan de wrede wetten van de aarde; waren de sociale relaties soepel en egalitair of stroef en hiërarchisch; was er plaats voor allen of werden minderheden onderdrukt; in hoeverre konden de veelvormige prekoloniale structuren - de rijken, staten, stammen - inspiratie bieden aan de postkoloniale natie, die daar toch meestal niet precies mee samenviel?

Betekende de westerse overheersing een breuk in de continuïteit of niet; was haar invloed groot of klein; had ze de band met de prekoloniale tijd voorgoed onmogelijk gemaakt; leverde de kolonisatie méér op dan alleen de saamhorigheid der gekoloniseerden die uiteindelijk in opstand kwamen; werden de prekoloniale uitwassen door de 'blanken' gestopt of uitgebuit; bracht de westerse overheersing meer verdrukking of juist meer vrijheid, meer eenheid of verdeeldheid, stagnatie of dynamiek, barbarij of beschaving? Was de kolonisatie verantwoordelijk voor de industriële revolutie in het westen en voor het uitblijven daarvan in de Derde Wereld; zou de Derde Wereld zonder kolonisatie een voorspoedige ontwikkeling hebben gekend; wogen de materiële resultaten van de kolonisatie op tegen de niet aflatende aanslag van kolonisatoren en imperialisten op de menselijke waardigheid?

De balans van het verleden

In dit debat van balansen waren, theoretisch gezien, minstens vier posities denkbaar. Bij de eerste positie werd het gehele verloop van de geschiedenis positief gewaardeerd: vrijwel niemand, echter, prees het verleden in zijn geheel, omdat dan niet meer verklaard kon worden waar en waarom het was misgegaan. De tweede positie ging uit van een positieve prekoloniale fase en een negatieve fase van imperialisme: het westerse optreden was de schuld van alles. Dit populaire standpunt wierp twee problemen op: alle invasies die dateerden van vóór de era van het westers imperialisme (zoals de arabisering van het Midden-Oosten of de indianisering van Java) moesten worden afgeschilderd als een bevrijding. Dat ging vaak vlot omdat het zo lang geleden was. En vervolgens moest voor de vraag waarom het westen er dan wel in was geslaagd tot bezetting over te gaan, van lieverlede gewezen worden op enkele problematische interne factoren (tijdelijke zwakte, corrupte of illegitieme heersers, gebrekkige eenheid, rivaliserende facties,

onderdrukking van de bevolking), die twijfels deden rijzen aan het positieve beeld van de periode voorafgaand aan het westers optreden.

De derde positie keerde de tweede om: al wat inheems was, was slecht, al wat westers was, goed. Dit standpunt druiste in tegen de identificatiedrang, maar werd dikwijls ingegeven door de pragmatische mening dat de onvermijdelijke hernieuwde samenwerking met het westen nu eenmaal niet te verzoenen was met een historische analyse die de machtige partner zou ontstemmen. Ook marxistische leiders konden zich in deze positie terugvinden omdat zij de geschiedenis zagen als een opeenvolging van stadia die tot steeds grotere bevrijding leidden. Velen lieten zich door het marxisme inspireren maar konden zich niet verzoenen met die lineaire vooruitgangsidee. Ze omzeilden de moeilijkheid door het marxisme aan te passen: ze promoveerden de voorkoloniale tijd tot een positieve, als het ware protosocialistische, fase, wat ze in staat stelde zowel de kolonisatie te veroordelen als enkele van de obligate stadia over te slaan. Op die manier belandden ze via een omweg bij het tweede standpunt.

De vierde positie verdedigde het bitterste scenario en kwam het meeste voor in kleine landen: de geschiedenis had, mogelijk na een korte periode van geluk, enkel verval en ellende gebracht, en het westerse imperialisme was niets anders dan de laatste metamorfose in een lange keten van onderdrukking door vreemden. Slechts het collectieve leed en de collectieve strijd daartegen konden de grondslag voor de eenheid vormen. Het probleem met deze eenzame positie was, dat zij de trots hard op de proef stelde, want waar kon de grootsheid liggen van een gemeenschap die hoofdzakelijk het slachtoffer was van catastrofes die bij vaten over haar waren uitgestort? Sommige leiders verdedigden deze positie, of een gematigde variant ervan, om hun eigen innoverende rol meer glans te verlenen, maar meestal was ze gebeiteld in de klachten van de minderheden wier verleden niet strookte met de triomfalistische officiële versie.

De reden waarom een specifieke positie werd ingenomen en geen andere, hing, behalve van de interpretatie van de geschiedenis, ook af van de psychologische dosering die men voor verleden, heden en toekomst reserveerde.

De dosering van het verleden

Het beroep op het verleden en de traditie laveerde tussen de klippen van volledige afwijzing en algehele omarming door. Pogingen om de dosering van het verleden nader vast te stellen, werden bemoeilijkt door het feit van de westerse interventie in de Derde Wereld die de loop van de geschiedenis daar onvermijdelijk wijzigde en modellen van staatsvorming en economische modernisering naliet die geassocieerd worden met de toekomst. Een keuze voor die vreemde modellen werd vaak uitgelegd als verraad aan het eigen, inheemse verleden. De invloed van

het westen zorgde op verscheurende wijze zowel voor vervreemding van, als voor toenadering tot, de eigen cultuur en haar tradities.²³

Aan het ene uiterste van de opiniewaaier bevonden zich de beeldenstormers: zij wezen om verschillende redenen het inheemse verleden volledig af. Ofwel ergerden ze zich aan de idealisering van het inheemse verleden, ofwel ervoeren ze dat verleden als een bron van schaamte, ofwel vonden ze de breuk die het westerse optreden had geslagen hoe dan ook onomkeerbaar. Ze wilden het verleden zo vlug mogelijk vergeten door een politiek van de schone lei. Deze politiek werd gevoed door de waan dat het verleden per decreet opschortbaar was en de toekomst noodzakelijk beter zou zijn. Het hoeft geen betoog dat in deze visie weinig plaats is voor het historisch besef.

De uitdagingen en sterke impact van het westen hebben aan de andere kant geleid tot de apologie van de eigen cultuur en de nostalgie naar een tijd waarin die onbedreigd was. De traditionalisten wilden het inheemse verleden integraal doen herleven en de nog overgebleven tradities behouden en desnoods zuiveren van alle vreemde smetten. Maar het was nu eenmaal onmogelijk de geschiedenis terug te draaien tot een gewenst punt alsof het vervolg nooit had plaatsgevonden. Zelfs de traditionalisten moesten hun idealen realiseren binnen het nationale kader, een erfenis van het westen. Hun historische besef was in wezen even kreupel als dat van de futuristen: ze wilden het verleden dan wel niet helemaal wegdenken, maar toch gedeeltelijk. Bovendien mag men aannemen dat een exacte replica van het verleden elke legitimatie en identificatie van begins af aan in gevaar bracht, omdat die nu juist bestonden bij de gratie van een weloverwogen *selectie* uit dat verleden.

De meeste leiders schipperden tussen deze twee klippen - de gevangenis van de toekomst en de gevangenis van het verleden. Wat ze van hun inheemse verleden *wensten* te bewaren (vaak niet hetzelfde als het *daadwerkelijk* bewaarde), kon zeer variëren. De verwanten van de beeldenstormers benadrukten de traditionele waarden die het best waren te verzoenen met de modernisering. De verwanten van de traditionalisten markeerden de waarden die de spirituele superioriteit van de eigen cultuur tegenover het materialistische westen konden bevestigen. De overigen onderstreepten alle waarden die, los van hun praktische belang, het beste van de eigen traditie zouden weerspiegelen. In elk geval was de traditie noch irrelevant noch dominerend: ze fungeerde soms als een praktische, maar bijna zonder uitzondering vooral als een morele autoriteit die de gemeenschap moest bezielen.

Waar traditionalisten de geschiedenis als een *rad* zagen (een rad dat na een periode van verval het gouden tijdperk weerom naderbij bracht), beschouwden de beeldenstormers de geschiedenis als een *pad* dat omhoog voerde. De meeste leiders bevonden zich tussen rad en pad, tussen herhaling en innovatie, tussen een cyclische en een lineaire visie: voor hen betekende de westerse episode een breuk die het eerdere verleden voorgoed onherhaalbaar had gemaakt, maar leidde de

23 Voor de hiernavolgende analyse, zie ook P.E. Sigmund, *The ideologies of the developing nations* (oorspr. 1963; New York/Londen 1967) 31-33, 46-47; E. Zürcher, 'Nationalisme in de Derde Wereld', in: *Nationalisme in de Derde Wereld* (Assen 1970) 25-30.

tweede breuk waarmee zijzelf aan het westerse tijdvak een einde hadden gemaakt, weer tot aansluiting bij de wortels van weleer.

Over de dosering van vrijheid en determinisme in hun visie is een duidelijker oordeel te vellen: de leiders waren bijna allen aanhangers van de *Grote-Mannengeschiedenis*. De geschiedenis was voor hen een chronologisch verslag van de heldenmoed van de leider die zijn volk de 'Krachten van de Tijd' liet trotseren. Ze droomden van vrijheid voor zichzelf en determinisme voor hun tegenstrevers. Zelfs Mao ontsteeg zijn deterministische leer en kende aan het voluntarisme hoge waarde toe.

De continuïteit bedreigd

Wat ook de betrokken stelling ware, het gebruik van het verleden moest de nationale identiteit bevorderen en geen andere. De leiders gingen op zoek naar prefiguraties van de nationale staat. Soekarno zocht bijvoorbeeld de voorafspiegeling van Indonesië in de 'middeleeuwse' rijken van Srivijaya en Majapahit.²⁴ Het beeld van het eendrachtige volk dat sinds onheuglijke tijden op onbetwist grondgebied leefde, werd echter aangevreten door middelpuntvliedende krachten in binnen- en buitenland.

Op *subnationaal* niveau werd het eenheidsideaal aangetast door verdeeldheid op alle vlakken: regio's, klassen, kasten, clans, secten, etnische minderheden (of verdrukte meerderheden), dissidente politieke bewegingen, taalgroepen. Als een acrobaat moest de leider een kritisch evenwicht vinden tussen het nationale belang en de aanspraken van deze deelgroepen. Vaak werd hij zelf door loyaliteitsconflicten verscheurd, en was zijn eenheidsappel gericht op de verzoening van deeltradities of op hun minimalisering (zeker van die welke als ouder golden dan de zijne). Hij ontdeed zijn populistische ideologie van riskante noties als klassenstrijd en gewelddadige revolutie, die zich tegen hem konden keren. Van cruciaal belang bleek echter of hij de deelgroep waartoe hij zélf behoorde de staatszaken liet monopoliseren of niet. Als dat het geval was, hing er repressie in de lucht: verschillen werden niet meer geminimaliseerd maar ontkend, of juist - om de oppositie te verzwakken - aangewakkerd. Soms werden deelgroepen uit het eenheidsconcept gesloten (de zwarten in Zuid-Afrika, de niet-sji'ieten in Iran, de Palestijnen in Israël) of werd hun bestaan ontkend (de Koerden in Turkije). Deze demarches vormden de grondstof voor botsende historische claims en voor burgeroorlog, secessie en genocide. De interne conflicten waren het gevolg van de broze constructie die de nationale staat bleek te zijn: het nieuwe grondgebied verzamelde al te vaak voorheen afzonderlijk levende volkeren en legde daarmee de basis voor regionalisme. Ook het tegendeel deed zich voor: eertijds samenlevende volkeren werden van elkaar gescheiden, wat de kiem vormde voor annexatiepogingen en conflicten tussen buurlanden.

24 Chesneaux, 'La réanimation', 303.

Op het *supranationale* vlak bestonden (en bestaan) ook de 'pan'-bewegingen, die de burgers van verschillende landen opriepen om samen te werken. Zolang deze bewegingen een culturele of religieuze inslag hadden, werden ze gedoogd en kregen ze een plaats toegewezen in de nationale ideologie. De leider hanteerde ze als wapen tegen het westen of tegen de oppositie. Maar vaak ging in het panarabisme of het panafricanisme ook een politieke dimensie schuil, waarvoor de leider op zijn hoede was. Zeldzaam waren de machthebbers die, zoals Nyerere, de nationale staat louter als een overgangsfase zagen. De integratie van de staat in een groter geheel werd algemeen beschouwd als een ver toekomstperspectief, tenzij de leider zelf de motor van de pan-beweging was en haar gebruikte als een dekmantel voor zijn regionale ambities. Als hij daarmee appeleerde aan de oppositie in andere landen, begaf hij zich op een gevaarlijk pad. In zijn handen werden grote prekoloniale rijken, diaspora's of massale migraties in het verleden het bewijs van zijn gelijk. Dit standpunt kon verstrekkende verschuivingen in de geschiedvisie veroorzaken, omdat de geldige antecedenten met één klap enorm werden uitgebreid. Dat was het geval bij Nkrumah of Nasser.

Het tricontinentale geheugen

Er bestond ook zoiets als een continentaal en tricontinentaal geheugen. Graag werd de pioniersrol van sommige landen gememoreerd: Menelik II als eerste vorst die een koloniaal leger versloeg (Adua 1896), Japan als eerste niet-westerse land dat een 'blanke' mogendheid - Rusland - de nederlaag bezorgde (Mukden 1905), Haïti als eerste onafhankelijke Latijnsamerikaanse land en eerste onafhankelijke zwarte republiek in de geschiedenis (1804), Ghana als eerste onafhankelijke Zwartafrikaanse land (1957), de Bandoengconferentie als geboortedatum van de Derde Wereld (1955). Het groeiend besef van een gelijklopend lot (een verleden van uitbuiting en een heden van afhankelijkheid) speelde een belangrijke rol in de blokvorming op internationale fora en in het denken over economische ontwikkeling in termen van centrum en periferie. De Derde-Wereldleiders stuurden aan op een 'derde weg' tussen kapitalisme en communisme en schaarden zich allen achter de vlag van het anti-imperialisme. In naam van de solidariteit verbloemden ze soms de misstappen van elkaars landen in het verleden.²⁵ Ze veroordeelden het westen omdat het gefaald had de humanitaire idealen die het thuis propageerde ook in de kolonies toe te passen. In hun ogen had de schade, geleden tijdens de kolonisatie, het westen met een langlopende schuld en morele verantwoordelijkheid opgezadeld. Maar dit standpunt bleef vaak verbaal en ambivalent. De wens en de noodzaak om de relaties met het westen voort te zetten, dwong menigmaal tot het minimaliseren en zelfs doodzwijgen van de westerse dominantie.

25 Zoals Nehru's sympathie voor de Turken in de Eerste Wereldoorlog en in hun strijd tegen de Koerden. Zie *Glimpses*, 705-711 en Kopf, 'A look', 57.

Soms voerde het internationaal perspectief van de leider niet alleen tot continentaal maar ook tot mondiaal denken, zoals bij Nehru die de wereld als het enige geldige begripkader van de twintigste eeuw zag,²⁶ of bij Mao en andere linkse internationalisten die van de wereld het strijdtoneel van de revolutie wilden maken.

De hoeder van het vaderland

Tegelijk met de pogingen om de nationale identiteit op een groots en alleszins bruikbaar verleden te grondvesten, moest de leider aantonen waarom precies hij de uitgelezen figuur was om de gemeenschap van het verleden naar de toekomst te gidsen. Bij zijn aantreden moest de leider zich in het verlengde van de geprefereerde traditie plaatsen en zeggen ze *voort te zetten* (in geval van opvolging of verkiezing) of te *herstellen* (in geval van regimeverandering, coup, onafhankelijkheid). Zelfs revolutionairen wensten zelden een compleet nieuw begin en plaatsten hun omwenteling graag in een traditie van rechtvaardige omwentelingen.²⁷ Elke machtsovername die met een breuk gepaard ging, dwong tot expliciete historische reflectie en werd paradoxaal voorgesteld als continuïteit: de eliminatie van het *ancien regime* opende de weg naar een terugkeer van de authentieke traditie. Zonder twijfel waren de legitimatieproblemen van de *opvolgers* geringer dan die van de *stichters* maar in wezen niet anders.

Met gepaste historische grandeur noemde de leider zich de rechthebbende erfgenaam van illustere voorgangers en trachtte hij zijn tijd als een *risorgimento* af te schilderen. Maar de drang om zelf geschiedenis te schrijven, kon ook ontaarden in de megalomanie van de onsterfelijkheid. De leider werd dan de eeuwenlang ontbeerde redder met een historische zending of de messias die de traditie niet alleen zou voortzetten maar ook 'voltooien' en daarom enkel aan de geschiedenis zelf verantwoording was verschuldigd.²⁸ In extreme gevallen, Pol Pot is een voorbeeld, zagen leiders zichzelf als een instrument van de geschiedenis dat gedwongen werd het volk te leiden.

De historische grandeur van de gids

Dit overspannen perspectief noopte als vanzelf tot een vorm van leiderscultus. De biografie van de leider werd verfraaid, soms lang vóór de machtsovername: hij werd getooid met een nieuwe naam of met eretitels, soms voorzien van historische

26 Nehru, *Glimpses*, 947-948.

27 Hobsbawm, 'Introduction', 2, 13.

28 Voor het politieke gebruik van de geschiedenis als autoriteit, zie K.G. Faber, 'The use of history in political debate', *History and Theory* 17 (1978), 4, suppl. 17: 59-65.

connotaties.²⁹ Mythische en miraculeuze taferelen sijpelden zijn jeugd binnen. Dramatische voorvallen uit zijn jonge jaren (een betoging, een bloedbad) kregen een prominente plaats. Zijn opleiding en mentoren werden in de verf gezet. Anecdotes illustreerden zijn rol als vader, leraar, rechter of profeet.³⁰ Gevangenschap onder het *ancien regime* werd een bewijs van martelaarschap en toewijding aan de natie. Heldendaden in het verzet werden opgeschroefd, tekorten weggewerkt.

De cultus maakte de leider bijzonder gevoelig voor dwarse interpretaties van de contemporaine geschiedenis. Vooral kritiek op zijn rol in het verzet tegen het oude regime kon hem nerveus maken. Kenyatta bijvoorbeeld ontmoedigde het onderzoek naar het aandeel van de *Mau Mau* in het verzet tegen de Britten, onder meer om zijn eigen rol te profileren.³¹ Maar niet iedereen ging zover als Atatürk, die de tekst van een zesdaagse (!) rede³² uit 1927, de *Nutuk*, geheel wijdde aan een herziening van de Turkse geschiedenis tussen 1918 en 1927 om zijn persoonlijke verdiensten retrospectief te vergroten.³³

De legitimatie strekte zich echter verder uit dan de persoonlijke biografie. Soms liet het staatshoofd zich een afstamming aanmeten die eeuwen terugging, bij monarchen in Ethiopië, Iran of Japan zelfs tot in het tijdvak van mythische helden en halfgoden. De leider tooide zich soms met de symbolen van de traditionele macht en liet zich associëren met hem voorgedane vrijheidsstrijders, eenmakers, martelaars en wijze mannen. Mao mocht zich graag vergelijken met Qin Shihuangdi, de eerste Chinese keizer (derde eeuw v. Chr.),³⁴ Haile Selassie's keizerschap was rechtstreeks geënt op de (dertiende-eeuwse) legende van Salomo en de koningin van Sheba, de *sjah* voelde zich de voortzetter van het werk van Cyrus de Grote (zesde eeuw v. Chr.), Perón vond dat hij in de voetsporen trad van de grote bevrijder San Martín (negentiende eeuw), Buthelezi spiegelde zich aan Shaka (negentiende eeuw), Saddam aan Hammoerabi (achttiende eeuw v. Chr.), Nebukadnezar (zesde eeuw v. Chr.) en Saladin (twaalfde eeuw), Bokassa aan

29 David Gryn noemde zich vanaf 1910 David Ben Goerion, naar één van de laatst gesneuvelde verdedigers van Jeruzalem in 70 n. Chr.; Mohammed Boukharouba noemde zich sinds 1955 Houari Boumedienne, naar Sidi Bou-Medin, een heilige van Tlemcen uit de twaalfde eeuw. Met dank aan R. Blom en A. Hartman.

30 Zie voor leiderstypologieën gebaseerd op deze kenmerken: J. Lacouture, *La personification du pouvoir dans les nouveaux états* (Parijs 1969) 69-73; R. Girardet, *Mythes et mythologies politiques* (Parijs 1986) 70-80.

31 I. Brinkman, 'Het gevecht om Mau Mau: censuur en geschiedenis in Kenia', *Derde Wereld* 12(1993), 1: 46-47.

32 Enkel de staatsman-historicus Mangosuthu Buthelezi schijnt langere redes te houden (*NRC-Handelsblad* 1-5-1993, bijvoegsel: 5); zie ook: P. Forsyth, 'The past in the service of the present: the political use of history by Chief A.N.M.G. Buthelezi, 1951-1991', *South African Historical Journal* 26 (1992) 74-92.

33 E.J. Zürcher, 'De politicus als geschiedschrijver, de historicus in de politiek: over de 'Nutuk' (de zesdaagse rede) van Mustafa Kemal Pasha', in: *Elf wijzen van interpreteren* (Nijmegen 1992) 127-137. Met dank aan M. Koning.

34 S.R. Schram, 'Mao Tse-tung's thought from 1949 to 1976', in: R. MacFarquhar en J.K. Fairbank, *The Cambridge History of China* 15 (Cambridge 1991) 91.

Napoleon. Historische figuren die in het verleden een westerse koers voeren (zoals Moehammad Ali in Egypte), werden opgehemeld of verguisd, naar gelang de beleidslijn van het moment. David Gordon schreef over het uitzoeken van gepaste voorlopers het volgende:

Some of these heroes, of course, are figures of a distant past and because so little is known about them they can assume fanciful epic proportions. For this very reason, however, they tend to be psychologically remote and to serve as rhetorical symbols rather than as effective models and inspirations. The more palpable, because relatively contemporary, heroes [...] are probably more viscerally effective as symbols. This is so, one might suggest, because while close in time, they are also sufficiently distant not to evoke feelings of rivalry and envy. They are recognizably human, but not so close that over-familiarity might diminish the excitement of their legendary accomplishments.³⁵

Ook voor specifieke daden of ideeën van de leider werden inspirerende historische parallellen gezocht: vaak kreeg één dramatische episode uit het verleden grote symbolische kracht: de slag van Qadisieja tussen Arabieren en Perzen (637 n. Chr.), de Kruistochten (elfde-dertiende eeuw), het Monomotaparijk (twaalfde-vijftiende eeuw), de Grote Trek van de Boeren (1836-1844).

Het verleden werd hier steeds dienstbaar gemaakt aan het heden, maar af en toe gebeurde het omgekeerde: in een drang tot historisch handelen werd het historisch voorbeeld *nagebootst*. De landing van Fidel Castro's guerrillero's op de oostkust van Cuba in 1956 memoreerde een eerdere expeditie van zijn grote voorbeeld, de vrijheidsstrijder José Martí, in 1895.³⁶

Hagiografie en demonisatie

In de hagiografische drift van de leider werden ook zijn medestanders meegezogen. De bewegingen en organisaties die hij oprichtte, de regeringen die hij voorzat, de bureaucratie die hij in stand hield, samen droegen ze de uitverkoren officiële visie uit. Tegenstanders die controversiële thema's en voor de leider ongunstige historische parallellen bespeelden om een alternatief geschiedbeeld op te hangen, ondermijnden zijn zorgvuldig opgebouwde legitimatie. De vrees voor hun kritiek kon de drijfveer voor taboes en censuur worden.

De banbliksems van de leider veranderden soms in de historische demonisatie van de rivalen. Ayatollah Khomeini liet niet alleen de *sjah* en diens vader veroordelen, maar retrospectief ook alle vroegere koningen van Iran, inbegrepen Cyrus de Grote, *sjah* Isma'iel I (die tussen 1501 en 1524 de bevolking met geweld tot het sjiïsme bekeerde) en alle Qadjaren.³⁷ Maar vaak werd de demonisatie

35 Gordon, *Self-determination*, 70-71. Vergelijk Burke, 'History as social memory', 104-105.

36 T. Szulc, *Fidel: a critical portrait* (Londen 1986) 51. Overigens werd Castro na de mislukte aanval op de Moncadabarakken van 1953 gevangen gezet op Isla de Pinos, dat ooit Martí's eerste verbanningsoord was (Idem, 229). Met dank aan H. Scheper.

37 J. Matini, 'Negating the past', *Index on Censorship*, 1985, 6: 43.

later onherroepelijk tegen de leider gekeerd. Na zijn val in 1955, werd Perón door sommige tegenstanders niet meer met de Grote Bevrijder San Martín vergeleken, maar met de dictator Juan Manuel de Rosas.³⁸

De historiseringsgraad van de staatsman³⁹

De mate waarin leiders de geschiedenis gebruikten, wisselde erg. Staatslieden als Boumedienne en Vargas leken weinig passie voor het verleden van hun land te tonen, maar konden niet worden betrappt op een anti-historische houding: ze gedoogden het beroep dat medestanders er wel op deden. Alle leiders appeleerden in hun retoriek aan de geschiedenis als autoriteit en gebruikten haar veelvuldig in de symboliek en het ritueel die met de encensering van de macht gepaard gingen. Velen hanteerden een canon van eenvoudige, vaak verouderde historische kennis. Sommigen, zoals Nasser, leken te betreuren dat ze een uitgewerkte visie op de geschiedenis misten. Anderen, zoals Nkrumah, lieten zich niet afschrikken door een gebrek aan historische kennis om hun legitimatie op belangrijke momenten toch op historische gronden te baseren. De historiseringsgraad van de Derde-Wereldleiders was moeilijk voorspelbaar: hun interesses waren van belang, maar ook de mate waarin zij door anderen werden gedwongen zich met het verleden bezig te houden. Een leider met iconoclastische trekken als Atatürk gebruikte en misbruikte de geschiedenis niet minder dan een traditionalistische leider als Khomeini. Iemand als Mao vormde zich in geschrifte een sino-marxistische totaalvisie op het verleden, waarin de keizerlijke daden bijna steeds werden veroordeeld, terwijl hij in zijn optreden zélf (bewust?) herinneringen aan de Chinese keizers opriep. Werkelijk opvallend is het aantal Derde-Wereldleiders dat aan een systematische visie op het verleden heeft gewerkt, zonder daar overigens altijd in te slagen. Die inspanning heeft hun wereldbeeld en politieke engagement zeker beïnvloed, al was het concrete effect per leider verschillend. Staatshoofden met een aantoonbaar sterke interesse voor het verleden (Castro, Kenyatta, Manigat, Nehru, Quadros, Perón, Saddam, Soekarno, Williams), gebruikten het vaker dan andere leiders. Ze putten uit een groter reservoir van voorbeelden, maar moesten er op toezien dat ze zich niet te ver van de 'historische woordenschat' van het collectief geheugen waagden. Ze wendden de geschiedenis niet noodzakelijk minder selectief of instrumenteel aan, vaak integendeel. Terwijl het gebruik van het verleden in retoriek en polemieken, in symboliek en ritueel overal voorkwam, wisten zij er een subtielere invulling aan te geven, zoals te zien bij een Perón en een Soekarno. Het verschil tussen de historisch geïnteresseerde en de andere leiders

38 A. Ciria, 'Angels and demons', *Index on Censorship*, 1985, 6: 48. Zie echter ook: D. Quattrocchi-Woisson, 'Du rosisme au péronisme: le rôle de l'histoire dans la construction d'une identité nationale', in: D. Peschanski, M. Pollak en H. Roussio ed., *Histoire politique et sciences sociales* (Brussel 1991) 215-232.

39 Voor de volgende uiteenzetting ben ik veel verschuldigd aan de discussies met de eerder genoemde auteurs en studenten.

was er één van bereik en verdieping maar niet van functie en methode. Alleen Nyerere maakte spaarzaam gebruik van de geschiedenis, hoewel hij een historische opleiding had. De beroepshistoricus Williams (premier van Trinidad en Tobago) en de amateur-historicus Nehru worstelden het meest met de geschiedenis.⁴⁰ Williams zag het verleden, dat hij als geen ander kende, zwart in, onder andere omdat zijn persoonlijke levenservaringen hem daartoe dreven. Bij Nehru leidde de passie voor geschiedenis mogelijk tot uiteenlopende effecten: misschien schatte hij het historisch substraat van de problemen waar India mee te kampen had beter in, maar terzelfdertijd kan zijn beleid aan slagvaardigheid hebben ingeboet door de overschatting van het historisch besef van zijn medespelers en tegenstrevers. Zijn doordachte oordelen over de controversiële punten uit de geschiedenis van India en de wereld getuigden van diep verankerd humanisme. Meer dan wie ook werkte hij aan een kritische synthese van alle lagen van het verleden om er kracht en troost uit te putten. Zijn interesse voor de geschiedenis oversteeg het mogelijk politieke gebruik ervan. Deze liefde waarvan Nehru zo expliciet doordrongen was, kon men in filigraan waarnemen bij vele andere staatslieden.

Derde-Wereldleiders, VN 1960. V.l.n.r.: Nasser, Soekarno, Nehru, Nkrumah, Saeb Salam. Uit: A. Nutting, *Nasser* (Londen 1972).

40 Voor een waardering van Nehru door Williams, zie: 'A tribute to Nehru' (1964), in: P. Sutton ed., *Forged from the love of liberty: selected speeches of dr. Eric Williams* (Port of Spain 1981) 229-233. Met dank aan C. Imming. Zie ook Toynbee's hulde in *Encounter*, aug. 1964, 3-5.

Mao Zedong. Uit: C. P. FitzGerald, *Mao Tsetung and China* (New York 1976).